У вересні 1914 року в одну з бромберзьких червоних цегляних казарм вселили чоловіка на прізвище Йозеф Штобський, що, хоч був, згідно паперів, німецький громадянин, рідною мовою своєї офіційної вітчизни володів погано. Штобський мав двадцять два роки, був годинникар і через "кволість фізичної конституції" ще не служив у війську; він прибув з якогось сонного польського закутка, що звався Нестройне, де цілі дні висиджував у причільній кімнатці батьківської хати, списуючи гравюрами пасочки до годинників, делікатними гравюрами, й направляючи односельцям годинники, годував між тією роботою свині, доїв корови, а ввечері, як на Нестройне спадала темрява, не йшов до шинку чи на танці, а чинів над своїм винаходом копирсався замащеними пальцями в незліченних коліщатках і крутив цигарки, що майже всі лишались дотлівати на краєчку столу,— а тим часом його мати рахувала яйця й скаржилась на зужиток гасу.

Отож він зі своєю картонною скринькою вселився в червоній цегляній казармі в Бромберзі, опанував німецьку мову настільки, щоб знати військовий статут, команди й частини рушниці; окрім того, його навчено секретів піхотного ремесла. В години науки він казав "хлеб" замість "хліб", "армата" замість "гармата"; він лаявся по-польському, молився по-польському і меланхолійно роздивлявся вечорами маленький пакуночок із змащеними коліщатками в своїй темно-рудій шафі, а потім ішов до міста залити цілком виправдану меланхолію горілкою.

Він ковтав пісок Тухельського степу, писав матері листівки, діставав у пакунках від неї сало, одникував у неділю від офіційної меси й нишком крався до якогось костьолу, де йому вільно було впасти на кам'яні плити, плакати й молитися, хоч така чулість кепсько пасувала чоловікові в мундирі прусського піхотинця.

У листопаді 1914 року Штобського визнано достатньо освіченим, аби послати його в подорож через Німеччину до Фландрії. Він покидав доволі гранат у пісок Тухельського степу, доволі побахкав у тирі з

рушниці і ось тепер одіслав пакуночок із змащеними коліщатками матері, додавши до нього листівку, повантажився у вагон на худобу й розпочав мандрівку по своїй офіційній вітчизні, рідну мову якої опанував настільки, щоб знати команду.

Він пив каву, що її наливали квітучі німецькі дівчата, йому чіпляли на рушницю квіти, він брав простягнені сигарети, раз навіть дістав від якоїсь літньої жінки поцілунок, а якийсь чоловік, що стояв з ножем на переїзді, обіпершись на шлагбаум, гукнув до нього кілька дуже виразно вимовлених латинських слів, з яких Штобський затямив лише "tandem"[1]. Він удався з тим словом до свого безпосереднього начальника єфрейтора Габке, але той щось пробубонів про само— катки, не вдаючись у докладніші пояснення. Так ото, й гадки не мавши, приймаючи й віддаючи поцілунки, обсипуваний квітками, шоколадом і сигаретами, переїхав Штобський Одер, Ельбу, Рейн і через десять днів був виладуваний у пітьмі на якійсь занечищеній бельгійській станції. Його рій зібрався на якомусь селянському обійсті, і капітан у темряві гукнув щось, чого Штобський не втямив. Потім був гуляш з макаронами, що його в присмерку погано освітленої стайні швидко черпали ложками з польової кухні й носили до рота. Пан унтер-офіцер Піліг ще раз обійшов підрозділ, зробив короткий перелік, і за десять хвилин рій крокував у темряві на захід; із західного неба над ним падав той добре знаний, схожий на громовицю, гуркіт, часами небо червонясто зблискувало, починався дощ; рій звернув з дороги, з триста пар ніг зачалапало роз— грузлими путівцями; чимраз ближчала та неприродна громовиця; голоси офіцерів лунали хрипко, в них чувся якийсь прикрий відтінок. Штобському боліли ноги, дуже боліли, до того ж він утомився, страшенно втомився, одначе плентався далі, темними селами, багнистими дорогами, а та громовиця, що ближче вони до неї підходили, гула дедалі відразливіше, дедалі неприродніше. Потім голоси офіцерів та унтер-офіцерів поробилися дивно стишені, сливе лагідні, а праворуч і ліворуч на невидних стежках почулася тупотнява сили ніг.

Штобський завважив, що тепер вони були в самому осередку тієї неприродної громовиці, а трохи вона була їм позаду, бо червоні зблиски тепер спалахували й перед ними, й за спиною їм, і коли наказано було розсипатися в лаву, він біг праворуч шляху, тримаючись біля єфрейтора Габке; залунав крик, луск, стрілянина, і голоси офіцерів та унтер-офіцерів гучали знову хрипко. Штобському й досі боліли ноги, дуже боліли, і він кинув Габке напризволяще, сів на мокрий луг, що тхнув кізяками, і подумав щось таке, що в перекладі з польської приблизно дорівнювало б фразі Геца фон Берліхінгена[2]. Він скинув шолом, поклав рушницю біля себе на траву, попустив шнурівку свого клунка, подумав про свої кохані коліщатка і заснув у самім пеклі бою. Йому снилася його мати, що пекла в маленькій теплій кухні пироги, і він уві сні дивувався, що вони, заледве допікаючись, гучно репали на сковороді й від них нічого не зоставалося. Його маленька мати чимраз швидше накладала коряком тіста на сковороду, невеличкі пиріжки спливалися докупи, вмент репали, не встигши допектися, і нараз мати розсердилась,— уві сні Штобський не стримав сміху, бо його мати насправді ніколи не сердилася,— й бурхнула одразу все тісто в сковороду; тепер там лежав великий, пухкий, жовтий пиріг на цілу сковороду, він усе більшав, підпікався, ріс, мати Штобського вже осміхалася вдоволено, тоді взяла ножа, підклала його під пиріг, і — бабах! — розтявся страшенний тріск, і Штобський уже не мав часу збудитися з того сну, бо він був мертвий.

За чотириста метрів од того місця, де влучило просто в Штобського, солдати з його рою вісім днів по тому знайшли в англійському шанці солдатський клунок Штобського з ошурком пошматованого ретязя — більше на цін землі від нього не знайшли нічого. І коли тепер у тому англійському шанці знайшли солдатський клунок Штобського з куснем домашньої вудженої ковбаси, недоторканою пайкою і польським молитовником, то вирішили, що Штобський, в запалі нечуваного героїзму, ввігнався під час штурму глибоко в смугу англійських позицій і був там убитий. Отож його маленька мати в Нестройному дістала від капітана Гумеля повідомлення про безприкладний героїзм рядового Штобського. Мати пішла до священика, аби той переклав листа,

заплакала, згорнула папірця, поклала його в полотно й замовила три поминальні меси.

Але шанець як стій знову завоювали англійці, і клунок Штобського дістався до рук англійському солдатові Вілкінзу Грейгедові. Той з'їв домашню ковбасу, похитавши головою, шпурнув у фландрське багно польського молитовника, зібгав клунка і впхав його між свої пожитки. Два дні по тому Грейгед стратив ліву ногу, його поправили до Лондона, через три роки відпустили з Royal Army[3], призначили скромну пенсію, і він, не маючи більше змоги справляти повинності вагоновода, став за сторожа в банку.

А що прибутки в сторожа не які великі, а Вілкінз придбав на війні два гріхи — пив і курив, і що прибутків на те не ставало, він почав спродувати речі, які видавалися йому зайвими, а зайвим видавалося йому майже все. Він спродав меблі, пропив гроші, попродав усю одежу, до однісінького виношеного костюма, і як уже не мав більше чого продавати, згадав про ту брудну паку, що її після свого увільнення з Royal Army закинув до льоху. І тепер він продав іще затаєний, іржавий від часу пістолет, плащ-намет, пару чобіт і солдатський клунок Штобського. (Про Білкінза Грейгеда в двох словах: він пустився берега, до решти пірнувши в пиятику, стратив честь і місце, дійшов до злочину, дарма що нога його лишилася десь у фландрській землі, помандрував до в'язниці й дотяг віку підшептачем, що продавався хоч би й за марку).

А солдатський клунок Штобського пролежав у похмурому склепі лахманника в Сого рівно десять літ — до 1926 року. Влітку того року лахманннк Луїджі Баноло дуже пильно прочитав проспекте фірми якогось Гандзупера, що писався на англійський кшталт Гендзапером, яка так одверто виявляла неабияку цікавість до всіляких військових матеріалів, що Баноло потер руки. Вкупі з сином він перевернув усе своє добро і видобув двадцять сім військових пістолетів, п'ятдесят вісім бляшаних казанків, понад сто плащ-наметів, тридцять п'ять ранців, вісімнадцять солдатських клунків і двадцять вісім пар черевиків — усе те найрозмаїтіших європейських армій. За цей обладунок Баноло взяв

чек на 187.20 фунта стерлінгів, які відрахував йому один із найповажніших лондонських банків. Баноло дістав, приблизно беручи, п'ятсот процентів зиску. Що ж до Баноло-меншого, то годі навіть змалювати, як його потішив насамперед продаж черевиків, бо ж він мав за обов'язок чистити, мастити їх — одне слово, доглядати.

Фірма ж Гендзапера перепродала крам, куплений у Баноло, з вісімсот п'ятдесятьма процентами зиску (то була її норма) одній південноамериканській країні, яка три тижні перед тим дійшла висновку, що сусідня держава їй загрожує, і вирішила попередити загрозу. Солдатський клунок Штобського, перебувши мандрівку до Південної Америки в трюмі брудного судна (фірма Гендзапера послуговувалася тільки брудними суднами), трапив до рук німцеві на прізвище Райнгольд фон Адамс, який за сорок п'ять песет завдатку перейнявся справами тієї південноамериканської країни. Заледве Адамс устиг пропити дванадцять песет із сорока п'яти, як його покликано виправдати свою обіцянку і під проводом генерала Лаланго, з кличем "Перемога й здобич" на вустах, рушити до кордонів сусідньої держави. Проте Адамс дістав кулю в голову, і клунок Штобського попав до рук німцеві, що звався Вільгельм Габке і всього лиш за тридцять п'ять песет завдатку перейнявся справами другої південноамериканської країни. Габке долучив до свого майна солдатський клунок, решту тридцять три песети грошей і знайшов, крім того, ще шматок хліба та півцибулини, що вже почасти віддала свій дух песетам. Але етична й естетична нерішучість Габке була мізерна, він доклав до тих грошей свій власний завдаток, узяв іще тридцять песет платні, після чого його зроблено капралом звитяжного національного війська. Коли ж він, одкинувши верх на клунку, побачив вибитий чорною тушшю штемпель VII(2)II, йому згадався його дядько Йоахім Габке, що служив у тому полку й був убитий; тоді його пойняла туга за домівкою. Він вийшов у відставку, одержав на прощання портрет генерала Губланеса й добувся манівцями до Берліна, а як їхав трамваєм із вокзалу від зоосаду на Шпандау, то поминув, і гадки про те не маючи, гарнізонні майстерні, де 1914 року вісім днів пролежав солдатський клунок Штобського, перед тим як його послано до Бромберга.

Габке пережив радісне спіткання з батьками, вернув до свого питимого фаху експедитора, однак незабаром виявилося, що він схильний до політичних помилок. 1929 року він увійшов до партії, члени якої носили гидку брудно-руду форму, зняв із стіни солдатського клунка, що його був повісив поруч із портретом генерала Губланеса в себе над ліжком, і повернув його на практичний ужиток: він носив його на своєму брудно-рудому мундирі, як ходив у неділю на поле муштруватись. Там він визначився своїм військовим досвідом, став трохи дерти носа, рекомендувався як командир батальйону з південноамериканської війни, докладно оповідав, де, як і чому вдавався тоді до своєї важкої зброї. Йому зовсім вилетіло з голови, що він же тільки й вистрелив, що в голову бідоласі Адам сові, вкрав його песети й забрав собі його солдатського клунка. Габке одружився 1929 року, а 1930 жінка народила йому сина, що дістав ім'я Вальтер. Вальтер підростав, хоч перші роки його життя минули під знаком батькового безробіття: зате як йому було чотири роки, він щоразу діставав на снідання кекс, консервоване молоко та помаранчі, а як зрівнялося сім, отримав від батька запраний солдатський клунок, якого той передав йому з словами:

— Шануй цю річ, вона належала твоєму дідові Йоахімові Габке, що вийшов з рядового на капітана, вистояв у вісімнадцяти боях і був розстріляний червоними бунтівниками 1918 року. Я сам носив цього клунка в південноамериканській війні, де був, правда, обер—лейтенантом, але міг би стати генералом, якби мене не потребувала моя вітчизна.

Вальтер ревне шанував клунка. Він носив його на своєму власному брудно-рудому мундирі з 1936 по 1944 рік, часто думав про свого героя діда й героя батька і, ночуючи в повітках, дбайливо клав його в головах. Він носив у нім хліб, плавлений сир, масло, свій пісенник, чистив і прав клунка й тішився, що жовтава барва чимраз більше оберталася на біласту. Він і здумати не міг, що його легендарний дід-герой помер у чині єфрейтора на багнистому фландрському полі, неподалік від того місця, де вбито рядового Штобського.

Вальтер Габке мав п'ятнадцять років, пильно вчився англійської мови, математики та латини в Шпандауській гімназії, шанував солдатського клунка й вірив у героїв, аж поки самому йому довелося стати одним із них. Його батько давно вже пішов на Польщу робити там десь якийсь порядок, невдовзі ж по тому як він повернувся звідтіль, лютий, усе курячи цигарки, походжаючи сюди-туди по кімнаті й мимрячи: "Зрада", невдовзі по тому Вальтерові Габке довелося стати героєм.

Одної ночі в березні 1945 року він лежав біля кулемета край якогось села в Померанії, чув глухий, немов грозовий, гомін, що лунав чисто так, як у кіно, натискав на замок кулемета, вибивав діри в нічній темряві, і йому хотілося плакати. Він чув голоси з ночі, голоси, яких він не знав, стріляв, заклав нову стрічку, знову стріляв, а коли вистріляв другу стрічку, завважив, що зробилося дуже тихо: він був сам. Він підвівся, підтягнув солдатського клунка й звільна пішов у ніч на захід. Він зробив щось таке, що вельми шкодить героїзмові,— почав думати. Він думав про маленьку, але дуже затишну кімнатку, і в голові не покладаючи, що думав про те, чого вже немає: молодий Баноло, що колись поділяв право власності на його солдатський клунок, на той час досяг сорока років, злетів у своєму бомбардувальнику понад Шпандау, відкрив люк і розбив маленьку, але дуже затишну кімнатку, а Вальтерів батько ходив тепер сюди-туди в підвалі сусіднього будинку, курив сигарети, мимрив: "Зрада", і його посідало непорядне почуття на думку про той порядок, який він творив у Польщі.

Вальтер тої ночі замислено йшов на захід, набрів нарешті порожню повітку, сів, поставив перед себе клунка, розкрив його, з'їв солдатського хліба, маргарину, кілька цукерок, і так його й знайшли російські солдати: він спав із заплаканим обличчям, п'ятнадцятирічний вояк з вистріляною кулеметною стрічкою на шиї, з кислим від цукерок подихом. Вони підштовхнули його в загальну колону, і Вальтер Габке пішов на схід. Більше йому не судилося бачити Шпандау.

Тим часом Нестройне було німецьке, стало польське, знов було німецьке, знову перейшло до Польщі, і матері Штобського минуло сімдесят п'ять років. Лист капітана Гумеля лежав у скрині, де давно вже не було полотна — пані Штобська держала там картоплю; геть далі за картоплею лежав великий окіст, стояли в порцеляновій мисці яйця і глибоко в пітьмі причаївся бідон з олією. Під ліжком лежали дрова, а на стіні червонясто горіла лампадка перед образом матері божої Ченстоховської. За хатою в повітці никала худа свиня, корови давно не було, в хаті ходором ходили семеро дітей Вольняка, будинок якого у Варшаві було розбито. А вулицею повз хату йшли вони, недолугі солдати з жалюгідними обличчями. Вони йшли майже щодня. Спершу Вольняк виходив на вулицю, лаявся, часом піднімав камінця й навіть подеколи кидав, а тепер уже сидів у причільній кімнаті, де колись Йозеф Штобський лагодив годинники й виписував гравюри, а ввечері копирсався в змащених коліщатках.

1939 року повз них ішли на схід польські полонені, інші польські полонені йшли на захід, згодом їх минали, бредучи на захід, російські полонені, а оце тепер віддавна вже тяглися на схід німецькі полонені, і хоч ночі стояли ще холодні й темні і сон у мешканців Нестройного був міцний, вони будилися, коли вночі на вулиці чулася глуха тупотнява.

Пані Штобська вставала одна з перших у Нестройному. Вона вдягала поверх зеленавої сорочки пальто, розпалювала в грубі, доливала оливи в лампадку перед образом божої матері, виносила попіл, давала їсти худій свині і йшла в хату збиратися до вранішньої меси. І якось уранці в квітні 1945 року вона вздріла під порогом своєї хати молодого білявого хлопця, що затис у руках запраного солдатського клунка, міцно обіймаючи його. Пані Штобська не закричала. Вона поклала чорну плетену торбинку, в якій лежали польський молитовник, хусточка та кілька стеблин кмину, поклала торбинку на вікно, схилилась до хлопця й одразу побачила, що він мертвий. Вона й тепер не закричала. Було ще темно, тільки за вікнами костьолу блимало жовтаве світло, і пані Штобська обережно взяла мертвому з рук солдатського клунка, у якому колись лежали молитовник її сина й шмат домашньої ковбаси з її

поросяти, втягла хлопця на кам'яні плити в сіни, пішла до хати, машинально несучи з собою клунка, кинула його на стіл і знайшла в якомусь пакуночку засмальцьований, сливе безвартісний злотий. Тоді подалася в село, щоб побудити грабарів. Згодом, як хлопця поховали, вона побачила в себе на столі солдатський клунок, узяла його, хвилю повагалась, потім знайшла два цвяхи й молоток, позабивала цвяхи в стіну й почепила на них клунка — вирішила зсипати туди цибулю.

Якби вона була трохи ширше його розкрила, зовсім одкинула верх, то побачила б чорний штемпель з тим самим номером, що й на листі капітана Гумеля.

Але вона так широко його не розкрила.

[1] Нарешті (лат.).